

ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ УКРАЇНИ

Функціонування продовольчого ринку в найбільшій мірі спрямоване на задоволення споживчих потреб населення. Отже, його належний розвиток має виключне соціальне, а, з огляду на необхідність забезпечення продовольчої безпеки держави, – і політичне значення. Повне задоволення фізіологічних потреб людини в енергії і поживних речовинах є найважливішою умовою підтримання її здоров'я, працездатності й активного довголіття. Будь-які відхилення від формули збалансованого харчування, особливо чітко виражені та довготривалі, негативно позначаються на фізичному й нервово-психологічному здоров'ї нації, призводять до незворотних демографічних змін (наслідком чого є зростання захворюваності та смертності населення) і загострюють соціальну напругу в суспільстві.

Дослідженню різних аспектів функціонування продовольчих ринків присвячена низка праць вітчизняних вчених, зокрема П.П.Борщевського, О.А.Бугуцького, П.Ф.Веденічева, П.І.Гайдуцького, Б.М. Данилишина, М.Я.Дем'яненка, А.С.Лисецького, П.Т. Саблука, В.П.Ситника, В.О.Точиліна, О.М.Шпичака, Л. Г. Чернюк, В.В.Юрчишина та ін. Однак в умовах загострення кризи української економіки та з огляду на виняткову важливість вирішення продовольчим ринком комплексу соціально-економічних завдань, актуальність дослідження сучасних проблем його розвитку помітно зростає.

Метою статті є вивчення новітніх тенденцій у розвитку вітчизняного продовольчого ринку, а також теоретичних і практичних аспектів оцінки його збалансованості. Об'єктом дослідження обрано продовольчий ринок України. Поставлена мета потребує вирішення наступних завдань: обґрунтування методичних підходів до оцінки збалансованості продовольчого ринку, визначення її найголовніших критеріїв і практичне здійснення на цій основі

оцінки рівня збалансованості продовольчого ринку України.

Ступінь збалансованості продовольчого ринку можна визначити за відповідністю результатів його функціонування основним соціальним потребам і цілям суспільства. Таким чином, вона пов'язана з особистими інтересами споживачів, обсягами виробництва продукції агропромислового комплексу й підвищенням рівня життя населення.

Збалансованість продовольчого ринку найчастіше оцінюють за рівнем задоволення потреб населення у продуктах харчування. З огляду на це, основний показник її кількісної оцінки – рівень споживання населенням продуктів харчування (на душу населення) порівняно з науково обґрунтованими та мінімальними фізіологічними нормами їх споживання, розробленими Академією медичних наук. Аналізу підлягає як загальний обсяг споживання продовольчої продукції на душу населення (кілокалорій), так і споживання продуктів харчування в розрізі їх окремих видів.

Слід зазначити, що низький рівень доходів населення, який до того ж має тенденцію до зниження, є причиною гальмування розвитку вітчизняного АПК і невідповідності реальних потреб населення у продуктах харчування платоспроможному попиту. У зв'язку з цим, крім фізіологічних потреб у продуктах харчування, як важлива характеристика споживчих запитів повинен розглядатися попит на продовольчі товари, що фактично може бути реалізований населенням за рахунок наявних засобів, тобто платоспроможний попит.

Важливим у визначенні ступеня збалансованості продовольчого ринку є встановлення пропорцій між виробництвом і споживанням кінцевої продовольчої продукції. Їх оцінка дає змогу виявити ступінь забезпечення споживчого попиту населення продовольством за рахунок вітчизняного виробництва і здійснюється шляхом співвідношення виробництва продуктів харчування (загалом у вартісному вираженні та за видами у натуральному) до їх споживання у розрахунку на душу населення за певний період часу.

Таким чином, на нашу думку, в умовах нинішньої соціально-економічної

ситуації у вітчизняній економіці, в основу визначення збалансованості продовольчого ринку необхідно покласти два основні критерії – рівень середньодушового споживання населенням продуктів харчування і ступінь його забезпеченості вітчизняним виробництвом.

У зв'язку зі спадом виробництва продовольчих товарів (за період 1990 – 2007 рр.), їх відносно високою вартістю та низькими реальними доходами громадян у довгостроковому періоді скоротилися обсяги споживання основних продуктів харчування на душу населення як в абсолютному вимірі, так і порівняно з рекомендованими нормами (табл. 1). Це негативно позначилося на життєдіяльності населення, особливо його малозабезпечених верств, і стало причиною зростання загальної захворюваності та скорочення середньої тривалості життя людей.

Таблиця 1

Динаміка рівня споживання та задоволення фізіологічних потреб населення України в основних продуктах харчування, у розрахунку на душу населення за рік*

Продукт	Рівень споживання			Частка 2007 р. (%) від		Рекомендовані норми	Споживання від рекомендованих норм, %	
	1990	2000	2007	1990	2000		1990	2007
М'ясо та м'ясопродукти, кг	68	40	61	89,7	152,5	78	87,2	78,2
Молоко та молокопродукти, кг	373	205	265	71,0	129,3	390	95,6	67,9
Яйця, штук	272	216	240	88,2	111,1	291	93,5	82,5
Риба та рибопродукти, кг	17,5	15,6	22,8	130,3	146,2	23	76,1	99,1
Цукор, кг	50	42	38	84,0	76,0	38	131,6	100,0
Олія, кг	11,6	21,6	20,4	175,9	94,4	13	89,2	156,9
Хлібні продукти, кг	141	128	115	81,6	89,8	117	120,5	98,3
Картопля, кг	131	125	100	76,3	80,0	120	109,2	83,3
Овочі та баштанні, кг	102	114	104	102,0	91,2	139	73,4	74,8
Фрукти, ягоди та виноград, кг	47	30	43	91,5	143,3	80	58,8	53,8
Протеїн, г	38	27	29	76,3	107,4	33	115,2	87,9
Жири, г	45	26	35	77,8	134,6	40	112,5	87,5
Калорійність, ккал за добу	3597	2800	2940	81,7	105,0	2961	121,5	99,3

* Розраховано за даними Статистичного щорічника України за 2007 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К.: Консультант, 2008. – 507 с.

Як видно з таблиці 1, останні 8 років характеризуються підвищенням рівня споживання основних видів продуктів харчування населенням України. Так, споживання м'яса і м'ясопродуктів за 2000–2007 рр. зросло у 1,53 рази, риби та рибопродуктів – у 1,46 р., фруктів і ягід – у 1,43 р., молока та молочних продуктів – у 1,29 р., яєць – на 11,1%. Ситуація видається менш оптимістичною, якщо нинішній рівень споживання порівняти з 1990 р. Цей період характеризується скороченням обсягів споживання населенням продовольчої продукції. Так, упродовж останніх 18 років зменшувалося споживання найцінніших видів продовольства: молока і молочних продуктів (на 29,0%), цукру (на 16,0%), яєць (на 11,8%), м'яса і м'ясопродуктів (на 10,3%), фруктів, ягід і винограду (на 8,5%) і т.д., що призвело до поглиблення традиційно існуючих диспропорцій у харчовому раціоні населення України.

Як наслідок, рівень споживання населенням продовольчої продукції відстає від рекомендованих норм як за загальною енергетичною цінністю, так і за структурою раціону. Так, середньодобове споживання білків у розрахунку на душу населення у 2007 р. становило 79 г (1990 р. – 105,3 г) при нормі 91 г; жирів – 95,5 (1990 р. – 124 г) при нормі 110 г. Загальна енергетична цінність раціону за 18 років знизилась на 657 ккал і становила у 2007 р. 2940 ккал, що на 0,7% нижче рекомендованого рівня.

Стосовно структури раціону, то у 2007 р. 8 з 10 основних категорій харчових продуктів споживалися в Україні на рівні, нижчому від рекомендованих норм. Зокрема, фруктів, ягід і винограду – на 46,2%; молока та молочних продуктів – на 32,1%; овочів і баштанних – на 25,2%; м'яса та м'ясопродуктів – на 21,8%; яєць – на 17,5%, риби і рибопродуктів – на 0,9%. Таким чином, сьогодні найменш задоволеними є фізіологічні потреби населення у найбільш цінних з точки зору раціонального харчування продуктах, які містять білки (м'ясо, яйця, молочні продукти, риба), вітаміни (фрукти, ягоди, виноград) та комплекси макро- і мікроелементів (риба, фрукти, ягоди, молоко та молочні продукти). Слід зазначити, що подібні тенденції спостерігалися і у 1990 р., однак на той час невідповідність рівня споживання

рекомендованим нормам була менш різкою.

Рівень і структура споживання продовольчої продукції змінюється залежно від доходів населення. Зростання останніх веде до підвищення абсолютних обсягів споживання продуктів харчування. Інтенсивність такого зростання багато в чому залежить від характеристики продуктів, котрі споживаються. Так, споживання дешевих продуктів першої необхідності (хліба, картоплі) із збільшенням доходу зростає надзвичайно повільно і до певної межі; споживання продуктів харчування вищої споживчої якості (дорожчих) спочатку підвищується прискореними темпами до певної межі, а потім сповільнюється; споживання харчових делікатесів прискорено збільшується і не має верхньої межі.

Згідно з першим законом Е. Енгеля, із зменшенням доходів збільшується питома вага витрат на товари першої необхідності, перш за все продукти харчування, і навпаки. У 2007 р. частка витрат домогосподарств усіх типів на продукти харчування залишалася високою і становила 53,2% від сукупних витрат (у т.ч. в першій групі розподілу за рівнем середньодушових сукупних витрат – 71,1%, в останній – 48,8%). Порівняно з 1990 р. вона зросла на 10,4 відсоткових пункти. Високі питомі витрати домогосподарств України на харчування є свідченням низького рівня життя населення (країна вважається бідною, якщо населення витрачає на продукти харчування одну третину бюджету). Для порівняння: у кінці 90-х років ХХ ст. домогосподарствами США на продукти харчування витрачалося 14% сімейного бюджету, в інших розвинутих країнах – 10–20%.

Диференціація рівнів споживання основних продуктів харчування у домогосподарствах першої і останньої групи розподілу за рівнем середньодушових сукупних витрат є значною: фруктів, ягід і винограду в останній групі споживається у 3,4 рази більше, ніж у першій, м'яса та м'ясопродуктів – у 2,4; молока і молочних продуктів – у 2,0 р.; риби – у 2,0 р.; овочів і баштанних культур – у 1,9 разів.

Дещо іншою виглядає ситуація з точки зору забезпеченості вітчизняним

продовольчим виробництвом фактично існуючого попиту на продукти харчування (табл. 2).

Таблиця 2

Рівень задоволення попиту населення України
у продуктах харчування власного виробництва* (кг)

Продукт	Виробництво на душу населення			Виробництво у % від споживання			Виробництво у % від рекомендованих норм		
	1990	2000	2007	1990	2000	2007	1990	2000	2007
М'ясо та м'ясопродукти	75,2	12,0	41,1	110,6	36,6	67,4	96,4	15,4	52,7
Молоко і мол. продукти	136,1	18,4	263,6	36,5	9,2	99,5	34,9	4,7	67,6
Яйця, штук	314	178	285	115,4	107,2	118,8	107,9	61,2	97,9
Хлібні продукти	323,8	134,7	-	у 2,3 р.	107,8	-	у 2,8р.	115,1	-
Цукор	139,2	31,7	40,1	у 2,8 р.	86,1	130,2	у 3,7 р.	83,4	105,5
Олія	20,6	19,8	48,0	177,6	у 2,1 р.	235,3	158,5	152,3	369,2
Картопля	322,1	403,0	411	у 2,5 р.	у 3 р.	411,0	у 2,7 р.	у 3,4 р.	342,5
Овочі та баштанні	128,3	118,0	147	125,2	116,0	141,3	92,3	84,9	105,8
Плоди та ягоди	72,0	40,0	32	151,9	136,5	74,4	90,0	50,0	40,0

* Розраховано за даними Статистичного щорічника України за 2002 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К.: Консультант, 2008. – 507 с.

Як видно з таблиці, впродовж всього аналізованого періоду обсяги вітчизняного виробництва продовольчої продукції практично повністю задовольняли рівень платоспроможного попиту населення України. Із 9 аналізованих груп продовольчої продукції у 2007 р. внутрідержавний споживчий попит не забезпечувався виробництвом плодів, молока та м'яса (щодо молока і м'яса, то в таблиці відображена та їх частина, що переробляється відповідними галузями харчової промисловості; у той же час домогосподарствами, особливо у сільській місцевості вказана продукція споживається після самостійної переробки).

Однак цілком очевидно, що задовільне співвідношення між виробництвом і споживанням продовольчої продукції в Україні зберігається через значне обмеження місткості вітчизняного споживчого ринку харчових продуктів, обумовлене низьким рівнем платоспроможного попиту населення, з відповідною фіксацією цього попиту на рівні, нижчому за рекомендовані норми споживання. У результаті достатні з точки зору забезпечення внутрішнього споживчого попиту нинішні рівні вітчизняного виробництва продовольства

неспроможні забезпечити споживання на рівні рекомендованих норм найбільш цінних продуктів харчування. Виняток становлять лише продукти традиційних галузей спеціалізації сільськогосподарського виробництва України – картопля, овочі, цукор та олія.

Насамкінець слід зазначити, що однозначно оцінити збалансованість продовольчого ринку України надто важко. З одного боку, низький рівень середньодушового споживання населенням продовольчої продукції, незбалансованість харчового раціону, його недостатня енергетична цінність, а також аналіз перспектив розвитку вітчизняного АПК є незаперечним свідченням недостатнього рівня збалансованості продовольчого ринку України. З іншого боку, аналіз пропорцій між виробництвом і споживанням (платоспроможним попитом) основних продуктів харчування вказує на достатній у сучасних економічних умовах рівень вітчизняного продовольчого виробництва. Така неоднозначна оцінка ступеня збалансованості продовольчого ринку України обумовлена існуючими суперечностями між встановленими наукою і практикою оптимальними пропорціями, орієнтирами і критеріями соціально-економічного розвитку та нинішніми реаліями у вітчизняній економіці, що вносять до них відповідні корективи. Втім, зважаючи на певну спонтанність і відсутність чітких перспективних орієнтирів розвитку продовольчого виробництва та стихійне формування обсягів експорту-імпорту продовольства в державі, ступінь збалансованості продовольчого ринку України важко оцінити як достатній, навіть з огляду на сучасні умови його функціонування.

Ще менш збалансованим продовольчий ринок України виглядає з огляду на перспективи його розвитку. Очікуване підвищення добробуту населення та зростання його грошових доходів, які стануть факторами розширення місткості державного ринку продовольчих товарів, поставить перед вітчизняним АПК вимоги щодо нарощування обсягів виробництва продуктів харчування (передусім м'яса, молока, яєць, фруктів та ягід). Якщо більшість галузей рослинницької галузі здатна досить оперативно відреагувати на зростаючі

запити ринку (хоча стримуючим фактором залишається незадовільний стан матеріально-технічної бази сільськогосподарських виробників і відповідних переробних підприємств), то можливості тваринництва у цьому відношенні виглядають менш оптимістичними.

Інертність тваринницької галузі, зокрема у відновленні поголів'я худоби, з високим ступенем імовірності дозволяє прогнозувати значні труднощі з надходженням на вітчизняний продовольчий ринок продукції тваринного походження у достатній кількості (це стосується і деяких „низькомобільних” галузей рослинництва, наприклад садівництва). Ситуація ускладнюється і через скорочення чисельності сільського населення та погіршення його вікової структури. З огляду на те, що нині саме господарства населення забезпечують виробництво лівової частини м'ясо-молочної продукції в Україні, перспективи розвитку тваринницької галузі виглядають не досить оптимістичними. Результатом описаної ситуації стане заповнення ніш на вітчизняному продовольчому ринку імпортними продуктами харчування, що аж ніяк не сприятиме зміцненню позицій вітчизняних виробників на ринку тваринницької продукції.

У той же час сприятливими факторами, здатними позитивно вплинути на підвищення ступеня збалансованості продовольчого ринку в майбутньому, виступають місткість вітчизняного споживчого ринку продовольчих товарів, яка при умові підвищення рівня платоспроможного попиту населення помітно розширюватиметься, а також наявність сприятливих передумов для розвитку харчової промисловості та її сировинної бази, перш за все, значного ресурсного (насамперед земельного, трудового) та виробничого потенціалів.